

4 Vzdělávání seniorů

Úvod

Jedním z důležitých přístupů, s jejichž pomocí lze nahlédnout podobu praxe (či spíše praxí vč. různorodých praktik) vzdělávání dospělých je tematizovat tzv. **specifické skupiny ve vzdělávání dospělých**. Tyto specifické skupiny bývají nejčastěji vymezeny jednak jako skupiny pracovníků (řídící pracovníci, učitelé apod.), jednak s odkazem na určité handicapy (příslušníci etnických menšin, dlouhodobě nezaměstnaní, přistěhovalci, zdravotně postižení, vězni aj.). Zvláštní velkou kategorií ve vzdělávání dospělých představují senioři. Můžeme je chápat jako dospělé, kteří vykazují některé rysy, jež nejsou vlastní „typickým“ dospělým v produktivním věku.

Pojem **senior** není kategorií primárně statistickou, ale spíše sociologickou, kdy se jedná o obecné a významově neutrální označení staršího jedince vycházející ze slova sénium (stáří). Obecně je za seniora označován jedinec, který dosáhl vyššího věku, přičemž specifikace věkového zařazení je kontextuálně proměnlivá. V dokumentech OSN a WHO je hranice stáří poměrně nekonzistentně stanovena na 60 až 65 let, statistiky OSN, Eurostatu či Českého statistického úřadu pak nejčastěji pracují s věkovými kohortami 0–14 let, 15–64 let a 65+. Pro účely této kapitoly proto budeme vycházet z výše uvedené metodiky a za seniora budeme považovat jedince ve věku 65+. To je jiné (užší) hledisko, než nacházíme tam, kde se používá široká kategorie **starší dospělí** (older adults), jež bývá na své spodní hranici ohraničena věkem 50 nebo 55 a více let.

4.1 Širší kontext problematiky

Tématika kontinuálního **stárnutí populace** se v posledních letech ocitá v centru pozornosti odborné i laické veřejnosti. Na otázku postavení osob v postproduktivním věku přitom bývá nahlíženo nejen v kontextu sociálním, ale i ekonomickém, politickém, kulturním a etickém. Na jedné straně jsme svědky narůstajícího mezigeneračního napětí (ve své exponované podobě nabývajícího charakteru ageismu), které bývá dynamizováno mj. probíhajícími diskusemi o podobě důchodového systému či zdravotní péče. Na straně druhé dochází k expanzi segmentu služeb zaměřených na seniorskou populaci, která stále více nabývá podoby lukrativní zákaznické skupiny. Jednou z těchto expandujících oblastí je i sféra edukace. Ačkoliv naprostá většina seniorských edukačních aktivit má zájmový a neutilitární charakter, vlivem měnící se demografické situace získává stále větší význam i další profesní (kvalifikační, rekvalifikační) vzdělávání starších osob. Svou pozici má v životě seniorů, jak ukázala předchozí kapitola, také občanské vzdělávání (mj. starší lidé jako – učící se – příslušníci různých lokálních komunit nebo dobrovolníci).

Dle údajů Českého statistického úřadu tvoří jedinci patřící do kategorie seniorů cca 18 % populace (ČSÚ, 2014). Do budoucna lze navíc očekávat výrazný nárůst tohoto podílu, neboť podle některých prognóz by za třicet let měl být v seniorském věku každý třetí obyvatel, tj. 33 %. Kromě takřka zdvojnásobení počtu seniorů (počet osob ve věku nad 85 let se má dokonce zvýšit více než pětinásobně) se zároveň počítá i s pozvolným poklesem poměrného zastoupení dětí (až o jednu čtvrtinu).

Tento předpokládaný vývoj demografické struktury obyvatelstva v ČR se nijak zásadně neliší od situace v ostatních vyspělých zemích. V poválečných letech byl pro složení obyvatelstva v západní Evropě a USA typický relativně nízký podíl seniorů (vlivem poměrně vysoké úmrtnosti především v důsledku světových válek, úrovně zdravotnictví, jakož i celkové kvality života) i dětí (vliv klesající natality – tento trend nebyl vykompenzován ani několika populačními explozemi, tzv. baby boomy) a naopak neobvykle vysoký počet ekonomicky aktivních osob v dospělém věku. Tato situace se nicméně v posledních letech mění v pravý opak: ubývá jedinců ve středním věku a úměrně tomu se zvyšuje počet seniorů (jediné, co se tak nemění, je stále nízký počet dětí). Výrazná je tato proměna demografické křivky především v Evropě, kde by senioři měli v roce 2050 tvořit 53 % populace

(Evropská komise, 2005). Uvádí se, že celkové stárnutí společnosti bude pravděpodobně do budoucna představovat velmi závažný sociální a ekonomický problém projektující se především do nabídky pracovní síly, efektivnosti důchodového systému nebo systému zdravotní péče.

Ačkoliv senioři jako celek netvoří homogenní skupinu a veškeré snahy o bližší charakteristiku musejí zákonitě vykazovat znaky generalizace a zjednodušování, jsou v odborné literatuře popisovány některé vlastnosti pro tuto sociální kategorii typické. Mezi často zmiňovanými jevy negativního charakteru, chápanými rovněž jako primární příčiny **sociální exkluze** a diskriminace seniorů, jsou zastoupeny:

- ohrožení chudobou;
- nezaměstnatelnost;
- zdravotní omezení;
- obtížné zvládnání moderních technologií;
- sociální a prostorová izolace;
- systémová segregace;
- diskriminace, předsudky, ageismus .

Celospolečenské podpory se dostává stále populárnějšímu **konceptu aktivního stárnutí**, rozvíjejícímu se od konce devadesátých let vlivem iniciativy Světové zdravotnické organizace (WHO). Aktivní stárnutí můžeme v této souvislosti definovat jako: „... proces optimalizace podmínek a příležitostí pro zachování zdraví, aktivního zapojení a životních jistot s cílem zvyšovat kvalitu života lidí během jejich stárnutí.“ (WHO, 2013) Podnětný je v tomto kontextu i koncept úspěšného stárnutí zaměřený na posilování kvality života a pozitivní adaptaci ve stáří. Cílem je dosažení určité úrovně fyzické, sociální a psychosociální pohody ve stáří (McKeon, 2008).

Ve svých východiscích jsou výše uvedené koncepty založeny na realitě kontinuálně se zvyšující naděje dožití ve vyspělých zemích. V ČR se aktuálně jedná o horizont 76 let u mužů a 82 let u žen. Po dosažení hranice seniority má tedy průměrný občan před sebou perspektivu cca 15 let dalšího života. Tato životní etapa se navíc stále prodlužuje a její kvalitě je proto potřeba věnovat pozornost. Koncept aktivního stárnutí proto získává své vyjádření v celé řadě mezinárodních i národních dokumentů, v jejichž pojetí je chápán jako životní strategie ochrany fyzického a psychického zdraví v závislosti na stárnutí jedinců. Většina realizovaných výzkumů potvrzuje pozitivní dopad aktivity v pokročilém věku na posilování zdravotního stavu, zatímco pasivita a vyvazování se ze společenských problémů zvyšuje riziko chronických onemocnění. Cílem konceptu je tak mimo prodloužení pracovní aktivity především kombinace prvků produktivního stárnutí se silným důrazem na kvalitu života a psychickou a fyzickou pohodu. Je založen na uvědomění si práv starších dospělých ve smyslu jejich nezávislosti, participace, důstojnosti, péče a osobního naplnění (Evropská komise, 1999).

4.2 Senioři jako účastníci vzdělávání

V současné společnosti je možnost zapojení do edukačních procesů v jakékoliv fázi života jedince považována za jedno ze základních lidských práv. Toto je právo je nepopíratelné a nezadatelné, nicméně míra jeho naplnění je závislá na jednotlivých aspektech konkrétní společenské reality, např. na společenské atmosféře, podpoře státu, dostupnosti institucionálního systému edukace, celkové kvalitě života apod. Vzdělávání seniorů rovněž zůstává, více než jakýkoliv jiný segment edukace dospělých, otázkou svobodné volby a odpovědnosti každého jednotlivce za svůj osobní rozvoj.

Edukační práci se seniory by proto měla v souladu s deklarovanými Principy OSN pro seniorskou politiku (1991) respektovat následující základní potřeby (Čornaničová, 2000):

- autonomie (především přístup ke vzdělání a ke službám);

- participace (možnost zapojení do procesů rozhodování, předávání vlastních poznatků, zakládání spolků a sdružení);
- seberealizace (plný rozvoj potenciálu, přístup k edukačním., kulturním, duchovním a rekreačním zdrojům);
- důstojnost (problémy vykořisťování a zneužívání, slušné zacházení);
- péče (přístup ke zdravotnickým, sociálním a právním službám, systém ústavní péče).

Vzdělávání osob v postproduktivním věku představuje velkou výzvu pro všechny instituce zabývající se formální i neformální edukací. S narůstajícím zájmem o další vzdělávání a vzhledem ke stále se rozšiřující nabídce neustále stoupají nároky na kvalitu a účelnost poskytovaných služeb. Ve společnosti jako celku lze v posledních desetiletích zaznamenat narůstající zájem o participaci na dalším vzdělávání, takže stále větší počet jedinců má osobní zkušenosti s edukačními aktivitami (profesního i zájmového charakteru), což se zákonitě projektuje do jejich očekávání i celkového přístupu. Zároveň se kontinuálně mění struktura zmiňované cílové skupiny. Svou roli hraje především vyšší vykazovaná úroveň vzdělání a míry funkční gramotnosti seniorské populace, jakožto následek měnící se demografické křivky obyvatelstva a stavu, kdy důchodového věku aktuálně dosahují silné poválečné ročníky, které nikoliv nevýznamnou část svého pracovního života již prožily v podmínkách nastalých po roce 1989. Tato generace se od svých předchůdců odlišuje jinými pracovními i životními návyky, strukturou svých znalostí a dovedností (např. včetně technologické, znalost cizích jazyků apod.), osobní akceptací celoživotního učení, jakož i zvýšenými požadavky na kvalitu svého života (Šerák, 2013).

Zásadní roli hraje rostoucí vzdělanostní úroveň mladších seniorů, neboť v této souvislosti můžeme poukázat na prokázanou přímou vazbu mezi úrovní nejvyššího dosaženého vzdělání a ochotou získané znalosti a dovednosti dále rozvíjet. Naprostá většina dosud realizovaných výzkumů potvrzuje předpoklad, že s výší vzdělání jedince stoupá i frekvence jeho účasti na edukačních aktivitách. Tito lidé rovněž většinou vykazují výraznější informovanost a zainteresovanost než jedinci s nižším vzděláním. To vše se následně projektuje do zvýšených nároků na obsahové i organizační zabezpečení edukačních aktivit. Prokazatelný je třeba rostoucí zájem o e-learningové kurzy, jejichž nabídka začíná představovat např. v prostředí univerzit třetího věku (U3V) již naprostý standard. Na okraj: univerzity třetího věku mají svůj původ ve Francii první poloviny sedmdesátých let, brzy poté se jako velmi úspěšný koncept rozšířily po celém vyspělém světě.

Výše uvedené faktory ale rovněž znamenají, že aktivní senioři zapojující se do procesu dalšího vzdělávání nepředstavují reprezentativní vzorek starší populace a vykazují tak jistou míru exkluzivity. Např. v rámci univerzit třetího věku studuje aktuálně cca 22 tisíc seniorů, ačkoliv v populaci jich je kolem 1,7 miliónu. Menší míru zapojení vykazují především jedinci s nižšími příjmy a nižší mírou vzdělání (i když tento ukazatel reálně nehraje u seniorské populace natolik zásadní roli, jako je tomu u mladších generací), zhoršenou zdravotní kondicí, bydlící sami a ve větší dojezdové vzdálenosti od společenských a kulturních center (Kocianová et al., 2013).

Zatímco v minulosti bylo vzdělávání seniorů motivováno především snahou o zvyšování důstojnosti a kvality života, dnes se do popředí zájmu dostávají rovněž ekonomické aspekty (blíže Šerák, 2009). Motivy účasti starších spoluobčanů na dalším vzdělávání jsou tak velmi různorodé. Většinou jsou zmiňovány následující: udržení psychické a sociální aktivity, snížení pocitu osamocení, sociální integrace, udržování soběstačnosti, naplnění osobních zájmů či realizace toho, co účastník nestihl v dobách své ekonomické aktivity. Dominantním faktorem se ukazuje především snaha věnovat se oboru, o který jedinec projevoval zájem již v minulosti, ale vývoj jeho životní dráhy mu z nejrůznějších důvodů neumožnil se tomuto tématu intenzivněji věnovat.

V České republice existuje poměrně široká škála různých **institucí**, spolků a nadací věnující se starším dospělým, přičemž ty čistě edukačního charakteru tvoří v oblasti nabídky jen výraznou menšinu. Z tohoto pohledu edukační aktivity v této oblasti zajišťují:

- školy (především VŠ prostřednictvím U3V) a školské instituce;
- neziskové organizace (rozpočtové a příspěvkové organizace, nadace, církve, občanská sdružení, odbory, politické strany);
- komerční vzdělávací instituce (na komerčním základě mohou v oblasti vzdělávání seniorů působit i školy);
- jednotlivé podniky převážně pro své zaměstnance v předdůchodovém věku (jedná se nejčastěji o případ tzv. preseniorské edukace).

4.3 České politické dokumenty řešící téma rozvoje a vzdělávání seniorů

Zřetelná je absence dlouhodobých, komplexních a reálných vizí, které by účinným způsobem reagovaly na společensky významné téma vzdělávání v pokročilých stádiích dospělosti. Je třeba upozornit na ne zcela naplněnou odpovědnost dalších účastníků žádoucí veřejné diskuse o vhodných způsobech reakcí na vzdělávací potřeby starších dospělých.

Tento stav je nicméně dlouhodobě kritizován a jsou zmiňovány návrhy potřebných změn. Situaci vzdělávání seniorů v tomto pohledu dostatečně vystihuje starší dokument Kvalita života ve stáří: Národní program přípravy na stárnutí na období let 2008 až 2012, kde je v odstavci 4.10 formulován požadavek o nutnosti vytvořit komplexní a provázaný systém. Aktuální Národní akční plán podporující pozitivní stárnutí pro období let 2013 až 2017 pak alespoň částečně kompenzuje chybějící právní rámec, který by delegoval kompetence ve vzdělávání dospělých na konkrétní orgán státní správy. Činí tak prostřednictvím stanovení dílčích cílů a přiřazení zodpovědnosti za jejich plnění jednotlivým institucím a orgánům ČR. Ve svých postulátech vychází z doporučení obsažených v různých mezinárodních dokumentech a strategiích – typicky EU a její aktivity spojené s vyhlášením roku 2012 jako Evropského roku aktivního stárnutí a solidarity mezi generacemi. Jako cíl si stanovuje zajištění dodržování a ochrany lidských práv seniorů. Zároveň vytyčuje i dvě základní oblasti efektivního využití jejich potenciálu: zdraví a celoživotní učení.

Problematika vzdělávání a rozvoje starších dospělých je přímo či latentně přítomna i v politických dokumentech a strategiích rozpracovávajících koncept celoživotního učení. Z těch nejdůležitějších jmenujme Národní program rozvoje vzdělávání v ČR, tzv. Bílou knihu (2001), Strategii rozvoje lidských zdrojů (2003), Strategii celoživotního učení ČR (2007) apod. Uvedené materiály mají spíše deklarativní charakter a z hlediska vzdělávání dospělých se primárně orientují na skupinu ekonomicky aktivních. Téma edukace seniorů tak v jejich rámci hraje marginální roli, segment je zmiňován pouze partikulárně (převážně v kontextu univerzit třetího věku), příp. je zcela opominut. Převážná část aktivit se navíc odehrává na úrovni nestátních neziskových organizací, mimo oblast přímého působení veřejné politiky.

4.4 Pohled vědy na edukaci seniorů

Gerontagogika je teoreticko empirická vědní disciplína, jejímž předmětem je studium a systematizace poznatků týkajících se edukace seniorské populace v nejširším slova smyslu, tj. výchovy a vzdělávání ve stáří a ke stáří. V užším pojetí věda zaměřená na teorii a praxi edukace starších jedinců. Pojem není terminologicky konsenzuální, v různých kontextech se používá i název geragogika či gerontopedagogika, příp. vzdělávací gerontologie. Kromě vlastní edukace seniorů zahrnuje i edukaci proseniorskou a preseniorskou. V současné době se vychází z pojetí gerontagogiky, které podle Petřkové a Čornaničové (2004) zahrnuje prakticky veškeré edukační aktivity spojené se seniory, konkrétně:

- edukaci seniorů jako hlavního těžiště zájmu vědy;
- preseniorskou edukaci zahrnující přípravu na stáří;

- proseniorskou edukaci zahrnující aktivity zacílené na mezigenerační porozumění a společenské uznání stáří.

Od gerontagogiky se odlišuje gerontologie jako komplexní nauka o stárnutí a stáří v tom nejobecnějším pojetí. Z výše uvedených charakteristik bychom mohli odvodit postavení gerontagogiky jako hraniční disciplíny na pomezí gerontologie a andragogiky. K jejímu rozvoji dochází především od šedesátých let 20. století, kdy začali být senioři výrazněji chápáni jako samostatná a specifická edukační cílová skupina. Odsud pak vyplývá např. citlivost vůči jiným stylům učení se seniorů a potřeba specifických didaktických postupů.

Na skutečnost kontinuity života rozděleného do současně do etap, propojenost i míjení se příslušníků jednotlivých generací reaguje výzkum **mezigenerační učení** (např. Rabušicová, Kamanová a Pevná, 2011). To mívá záměrné i nezáměrné podoby, odehrává se v různých sociálních prostředích, a to jak směrem od starších k mladším lidem, tak naopak. Je široce chápáno jako prospěšné a vzájemně obohacující a současně nesamozřejmé. Proto odborníci dospívají k závěru, že si mezigenerační učení zaslouží nejenom vědomý přístup, ale i podporu.

Shrnutí kapitoly

Místo shrnutí kapitoly se omezujeme na poznámku, že přístup uplatněný v kapitole jistě není jediný možný. Pokud bychom pracovali s kategorií „starších dospělých“, vystoupilo by ve své důležitosti mnohem více téma práce a učení. Jinak téma vzdělávání seniorů nepochybně nabízí řadu otázek ke zkoumání, které kapitola již neotevírala (např. genderový pohled).

Doporučená literatura

KOČIANOVÁ, Renata et al. *Analysis and comparison of forms and methods for the education of older adults in the V4 countries*. Praha: FF UK v Praze, 2013. ISBN 978-80-7308-504-9.